

РЕЗЮМЕ. Мақоллада тилимиздаги лингвистик birliklardan biri frazeologik birliklarning badiiy tilda qo'llanish hodisasiga bag'ishlangan. T. Jumamuratov asarlarida qo'llanilgan so'z ma'nosining xususiyatlariga oid ba'zi tafsilotlar berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье одна из языковых единиц нашего языка посвящена событию употребления фразеологизмов в художественном языке. В произведениях Т. Жумамуратова приводятся некоторые подробности, касающиеся особенностей значения слова в употреблении.

SUMMARY. In the article, one of the linguistic units of our language is devoted to the event of the use of phraseological units in the artistic language. In the works of T. Jumamuratov, some details are given concerning the peculiarities of the meaning of the word in use.

КӨРКЕМ ӘДЕБИЯТ ТИЛИ ХӘМ ОНДАҒЫ КӨРКЕМ СҮҮРЕТЛЕҮ УСЫЛЛАРЫНЫҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

Д.Б.Балтабаева – таяныш докторант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: бадий адабиёт тили, лингвопоэтика, индивидуал муаллифлик услуби, поэтик фонетика, поэтик лексика-семантика, поэтик морфология, поэтик синтаксис.

Ключевые слова: язык художественной литературы, лингвопоэтика, индивидуальный авторский стиль, поэтическая фонетика, поэтическая лексика-семантика, поэтическая морфология, поэтический синтаксис.

Key words: literary language, linguopoetics, individual author's style, poetic phonetics, poetic lexical semantics, poetic morphology, poetic syntax.

Кирисиў. Хәзирги ўақытта көркем әдебият тилин изертлеў тил билиминдеги әҳмийетли бағдарлардың бирине айланып атыр. Бул тараўдағы қызығыўшылық XX әсирдиң соңғы ярымынан баслап ўзликсиз артып келмекте. Көркем сөз өнериниң тиллик тәбиятын изертлеў әдебияттаныў менен лингвистиканың кесилескен жеринде жайласқан аралас пәнге айланды.

Көркем тексттиң тиллик өзгешеликлери тек ғана филология илимлери ушын емес, ал мәденияттаныў хәм эстетика сыяқлы басқа илим тараўлары ушын да баҳалы материал болып табылады. Түрли миллет ўәкиллериниң дәретиўшилиқ усылларын салыстырыў арқалы халықлардың дүнья танымлық өзгешеликлерин анықлаўға мүмкиншилиқ пайда болады.

Изертлеўдиң тийкарғы максети – көркем әдебият тилиниң стилистикалық өзгешеликлери менен сүўретлеў қуралларының пайдаланыў жолларын инглис хәм қарақалпақ прозашыларының шығармалары тийкарында салыстырып үйрениў.

Изертлеўдиң ўазыйпалары:

-Көркем әдебият тилиниң илимий-теориялық тийкарларын системаластырыў;

-Лингвопоэтиканың системалық дүзилисин ашып көрсетиў;

-Еки тилдеги көркем шығармалардан алынған мысалларды салыстырып анализлеў;

-Жазыўшылардың жеке стилистикалық өзгешеликлерин белгилеў.

Көркем әдебият тилиниң илимий тийкарлары.

Көркем әдебият тили дегенимиз – жазыўшы дәреткен образлы, эмоционал-экспрессивли, эстетикалық тәсир етуғын сөйлеў түри. Ол автордың дүнья танымы менен жеке дәретиўшилиқ усылынан қәлип-леседи хәм күнделикли қарым-қатнас тилинен ямаса стандарт әдебий тилден түпкиликли парық қылады.

Орыс алымы Д.Н.Шмелёв образ жаратыўдағы тилдин роли ҳаққында мынадай пикир билдиреди: «Тил – бул тек адамлар арасындағы қарым-қатнас қуралы, ойларды топлаў, сезим, тилек хәм тағы басқаларды билдириў қуралы ғана емес, соның менен бирге көркем әдебият образлары кийетуғын анық сыртқы форма болып табылады» [5].

Усы анықлама көркем әдебият тилиниң қосарлы тәбиятын ашып көрсетеди: ол қарым-қатнас қуралы болыў менен бирге образ жаратыў қуралы ретинде де хызмет етеди.

Белгили орыс алымы акад. В.В.Виноградов өзиниң «Көркем әдебият тили ҳаққындағы илим хәм оның ўазыйпалары» атлы мийнетинде «тил» сөзиниң еки мәнисте қолланылатуғынын көрсетеди:

1. Белгили бир миллий тил системасын көрсетуғын «сөйлеў» ямаса «текст» мәнисинде – әдебий тил тарийхы, тарийхый грамматика хәм лексикология ушын анализ материалы ретинде;

2. Сөз өнери, көркем сүўретлеў қураллары система-сы мәнисинде [4].

Бизиң изертлеўимизде көркем әдебият тили сөз өне-ри, көркем сүўретлеў қуралы ретинде қарастырылады.

Лингвопоэтика илими хәм оның мазмуны.

Көркем әдебият тилин изертлеўдиң стилистикалық бағдарын лингвист М.Юлдашевтың пикири бойынша «көркем әдебият тилин лингвопоэтикалық көз-қарастан изертлеў» деп атаў орынлы [1].

Лингвопоэтика дегенимиз – әдебияттаныў менен лингвистиканың байланысқан арнаўлы жаңа тараўы болып, ол тексттиң поэтикалық хызметин, яғный сулыўлық, образлылық, эмоционал тәсир хәм мазмунды изертлейди.

Лингвопоэтикалық анализ жүргизиўде текстке көркем-эстетикалық пүтинлик ретинде қараў керек [3]. Бул дегенимиз шығарманың идеясын анықлап, оны баянлаўда қандай тиллик қураллардан пайдаланыл-ғанлығын көриў керек дегенди билдиреди.

Лингвопоэтиканың системалық дүзилиси.

Ш.Н.Абдиназимов лингвопоэтиканың системалық дүзилисин төмендеги төрт тийкарғы түрге бөледі:

1. Даўыс поэтикасы – бунда, тийкарынан, көркем текст тилиниң поэтикалық фонетикасында даўыс (сес) тәкирарланыўы арқалы мазмунлылық пенен тәсирлилик пайда етиледі. Тийкарғы усыллары:

Аллитерация – даўыссыз сеслердиң тәкирарланыўы;

Ассонанс – даўыссыз сеслердиң тәкирарланыўы;

Геминация – даўыссыз сеслердиң қабатласыўы;

Фонографиялық усыллар – қахарманлардың ишки өмирин сүўретлеўде қолланылады;

Инглис тилиндеги даўыслық өзгешеликлер.

Н.Готорнның «Алқызыл хат» романынан:

«The same platform or scaffold, black and weather-stained with the storm or sunshine of seven long years, and foot-worn, too, with the tread of many culprits who had since ascended it, remained standing beneath the balcony of the meeting-house.»

Мысалда s даўыссыз сеси аллитерацияны пайда етсе, ал ə, o, ɒ даўыссыз сеслері ассонанс кубылысын пайда етеди.

Қарақалпақ тилиндеги даўыслық сыпаттар.

Т.Қайыпбергеновтың «Бахытсызлар» романынан:

«Суўы бальзам, тоғайы бағ, тораңғылы отаў, қумы кепрен, жыңғылы садақ, қамысы оқ... қалеген қарақалпақ сөзсиз жасаўға қайыл болады».

Бунда қ даўыссыз сесинің тәкирарланыўы аллитерацияны пайда етеди, ал ҳәр түрлі даўыссыз сеслердің үнлесиўи ассонанс кубылысын пайда етеди.

2. Сөзлик-мәнилик поэтика

Бул бөлімде лексиканың тиккелей мәнісі менен семантиканың коннотативлик жағдайы изертленеди.

Сөзлик дәреже:

Көп мәнилі лексемалар;
Синонимлер, антонимлер, омонимлер;
Гөнерген сөзлер менен жаңа сөзлер;
Диалектлик лексика.

Мәнилик дәреже:

Көркем сүўретлеў қураллары: Метафора, метонимия, синекдоха, теңеўлер менен сынлық анықлаўшылар.

Инглис тилинен алынған үлгілер:

Гөнерген сөз: «thou art» (хәзирги *you are*);
Сынлық анықлаўшы: «black flower».

Қарақалпақ тилинен алынған дәлилер:

Гөнерген сөз: «хәмири» (хәзирги *буйрық*);
Сынлық анықлаўшы: «маржан тислері».

3. Сөз жасаў поэтикасы

Сөзлердің қосымталар арқалы жасалыўы хәм аффикслердің тексттің экспрессивлигин арттырыўда қолланылыўы изертленеди.

Инглис тилинен алынған мысаллар: inconceivable (in+conceive+able) – түсиниксиз, ignominious (ignominy+ous) – масқаралы, engraved (engrave+ed) – кашалған;

Қарақалпақ тилинен алынған мысаллар: гүналыман (гүна-лы-ман);

азанғы (азан-ғы) – азан шақыратуғын, ақыллылар (ақыл-лы-лар).

4. Гәп дүзилісинің поэтикасы

Көркем шығарма жаратыўда ең кең қолланылатуғын усул. Тийкарғы усуллары:

Инверсия – сөз тәртібинің өзгериўи;

Асиндетон менен полисиндетон – байланыстырыўшы сөзлердің жоқлығы ямаса көплиги;

Көркем тәкирарлаў – анафора, эпифора;

Риторикалық фигуралар – сораў, қаратпа, үндеў;

Еки тилдегі салыстырмалы мысаллар.

Риторикалық сораў (инглис тили): «What can thy silence do for him, except it tempt him--yea, compel him, as it were--to add hypocrisy to sin?».

Риторикалық сораў (қарақалпақ тили): «Айдос сыяқлы ладанлар өз руўын, руўының атындағы өз қаласын умытып, халқын алдап, тапқанын тасый берсе, Хийўа көркеймей не қылсын?».

Еки мысал да форма тәрәпинен сораўлы гәп болып, мазмун тәрәпинен белгили бир ой-пикирлерди дәлил-лейтуғын гәп болып тур.

Солай етип, биз изертлеў жұмысымызды көркем текст тилинің семантикалық қурылысы жағынан, еле де анықластыратуғын болсақ-көркем сүўретлеў қуралы болған **метафоралар** менен даўам еттирмекшиміз. Себеби, метафора – көркем әдебиятта ең көп пайдаланылатуғын тийкарғы лексикалық-семантикалық байлықтардың бири есапланады.

Метафора дегеніміз – еки зат ямаса кубылыстың қандай да бир уксас тәрәплеріне тийкарланып, оның бирине тән белгини екінши зат арқалы байланыстырып, көшпели мәнисте қолланыў. Усы усул арқалы жазыўшылар сөзлердің тәсірлилигин, образлылығын күшейтеди.

Қарақалпақ тилиндеги метафоралық дүзилимілер.

Т.Қайыпбергеновтың жеке стилистикалық метафоралары:

«Қабыл бий писик тары излеген таўық» – жалғаншылыққа берілген адамды сыпатлаў.

«Әжелине асығып арба жолда жататуғын жылан емеспен, балам» - ақыл-парасатсызлықты сынаў.

«Накуста мерген ақсақ қоян излейди» – жағдайға сай мақсет қойыў хакқында.

«Бахты тайған адамның ешеги адымда сүринип, көлеңкесинен жылан шығады» – сәтсізліктің ақыбетлері хакқында.

Бул метафоралар қарақалпақ хәм орыс халық нақыл-мақаллары тийкарында автордың шеберлиги арқалы өзгеріске ушырап, текст тилине күшли мазмун киргизип тур.

Инглис тилиндеги метафоралық конструкциялар.

Н.Готорнның метафоралары хәм олардың қарақалпақ тилиндеги сәйкесіліктері:

«No man, for any considerable period, can wear one face to himself and another to the multitude, without finally getting bewildered as to which may be the true» ↔ «Өтириктің өмири қысқа».

«A pure hand needs no glove to cover it» ↔ «Хадал мийнет азырмас, Сумлық бойын жаздырмас».

«She had not known the weight until she felt the freedom» ↔ «Алдыңнан аққан суўдың қәдири жоқ».

Жеке авторлық стильер.

Т.Қайыпбергеновтың стилистикалық өзгешеликтері

Т.Қайыпбергенов «стиль» түсинигин былай түсіндиреди: «Хәр кимнің өзине тән стили бар... Ағаш шебери буйымын аңсат хәм сулыў етип ойып жасаўы ушын ағашты қай жағынан кесіўди билгендей, жазыўшы да өзи жыйнаған хәм қайта ислеген материалын оқыўшыға түсиникли хәм унамлы етип бере алыўы керек. Усының өзи оның стили бола алады» [2].

Т.Қайыпбергеновтың стилинің өзгешеликтері: Ол өзинің мийнет жолында: халық нақыл-мақалларын шеберлик пенен пайдаланғанлығы, кеңейтирилген метафоралар жаратқанлығы, психологиялық хәм тәрбиялық мазмунда шығарма дәрәжесини хәм қарақалпақ менталитетіне сәйкес образлар жарата алғанлығы менен ажыралып турады.

Н.Готорнның стилистикалық қәсийеттері.

Н.Готорн инглис әдебиятындағы романтизм бағдарында жазған XIX әсирдің жазыўшысы.

Н.Готорнның стилинің өзгешеликтері: Н.Готорн өз нәўбетінде ұзын, қурамалы гәптерди қолланған хәм

оны өз гезегинде символизм, метафора, теңеу хэм аллегориялардан байытып барған, психологиялық хэм тәрбиялық мазмундағы темаларды жарытып барған хэм адамлардың ишки дүньясын, уятын, ислеген ғұналарын ашып бериўге ҳәркет қылған.

Салыстырмалы анализдин жуўмақлары.

Тийкарғы пикирлер.

Изертлеу жумысымыз барысында төмендеги нәтийжелерге қол жеткердик:

1. **Генетикалық айырмашылықлар:** Инглис пенен қарақалпақ тиллери бир-бирине жақын тиллер болмағанлықтан, олардың уқсаслықлары аз екенлиги белгиленди.

2. **Даўыс хэм сөз жасау дәрежелеринде:** Усы тиллердеги көркем әдебий текстлерде поэтикалық фонетика менен поэтикалық морфология бөлимлеринде уқсаслық излеу нәтийжесиз болды. Уқсаслық тек даўыслық хэм сөз жасаулық усылларды қолланыўда көриниўи мүмкин.

3. **Мәни хэм синтаксис дәрежелеринде:** Ең көп уқсас усыллар поэтикалық семантика менен поэтикалық синтаксис бөлимлеринде анықланды.

4. **Жеке стилистикалық қасиетлер:** Изертлеу объекти болған еки тилдеги романлардың текстлери еки белгили жазыўшының өз алдына ажыралып турауын жеке стилистикалық қасиетлери арқалы бир-биринен ажыратылады.

Теориялық хэм әмелий әхмийети

Теориялық әхмийети:

- Лингвопоэтиканың раўажланыўына үлес қосыў; жүргизиў.

Әдебиятлар

1. Абдалиева Г.Р. Т.Каипбергенов асарларининг структур-семантик ва стилистик хусусиятлари. Филол.фан.д-ри...дисс.автореф. – Нукус: 2023. 16-б.

2. Абдалиева Г.Р. Структурно-семантические и стилистические особенности языка произведений Т.Каипбергенова. Филол.фан.д-ри...дисс. – Нукус: 2024. 214-б.

3. Абдиназимов Ш.Н. Лингвопоэтика. – Тошкент: «Yoshlar», 2020.

4. Виноградов В.В. Наука о языке художественной литературы и её задачи. – Москва: Изд-во АН ССР, 1958.

5. Шмелев Д.Н. Слово и образ. – Москва: «Наука», 1964.

РЕЗЮМЕ. Мақола замонавий тилшуносликнинг бир йўналиши бўлган бадий адабиёт тилининг хусусиятларини тасвирлашга бағишланган. Тадқиқот давомида инглиз ва қарақалпоқ ёзувчиларининг романларидаги бадий тасвирлаш усулларининг қўлланилиши таҳлил қилинган. Лингвопоэтиканинг тўрт асосий бўлимига асосланиб, ҳар бир муаллифнинг индивидуал стилистик хусусиятлари аниқланган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена описанию особенностей языка художественной литературы, являющегося одним из направлений современного языкознания. В ходе исследования анализируется использование художественных приемов в романах английских и каракалпакских писателей. На основе четырех основных разделов лингвопоэтики определены индивидуальные стилистические особенности каждого автора.

SUMMARY. The article is devoted to describing the features of literary language, which is one of the areas of modern linguistics. The study analyzes the use of artistic techniques in the novels of English and Karakalpak writers. Based on the four main sections of linguopoetics are identified the individual stylistic features of each author.

О СОЗДАНИИ ЕДИНОЙ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

И.О.Дильманов – кандидат филологических наук, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: халқаро лингвистика, термин, турк тиллари, ижтимоий-сиёсий терминология, тематик классификация, халқаро сиёсат.

Ключевые слова: мировая лингвистика, термин, тюркские языки, общественно-политическая терминология, тематическая классификация, международная политика.

Key words: world linguistics, term, Turkic languages, socio-political terminology, thematic classification, international politics.

Вступление. В мировой лингвистике в том числе туркологии соотношение терминологии и общественно-

- Салыстырмалы тил билиминиң методологиясын жетилистириў;

- Көркем текст тилин изертлеу усылларын байытыў.

Әмелий әхмийети:

- Аўдарма теориясы менен әмелиятында қолланыў мүмкиншилиги;

- Стилистика сабақларында оқыў материалы ретинде пайдаланыў;

- Салыстырмалы әдебияттаныўда нәтийжелерди қолланыў.

Жуўмақ. Илимий мийнетимизде көркем әдебият тилин лингвопоэтикалық көз-қарастан үйрендик. Материал ретинде инглис пенен қарақалпақ жазыўшыларының романларының текстлерин салыстырыў усылы арқалы анализледик.

Лингвопоэтикалық анализ – бул тек тил қуралларын изертлеу ғана емес, көркем шығарманың идеялық мазмунының тил арқалы қалай берилиўин түсиниў процесси. Бул изертлеу көркем тексттиң тиллик тәбиятын терең түсиниўге жәрдем береді.

Изертлеуимиз дәлиллегениндей, ҳәр тилдин өзине тән өзгешеликлери болғанына қарамастан, көркем сүүретлеу қуралларының қолланылыў принциплери менен мақсетлери ортақ. Бул инсанияттың эстетикалық сезиминиң ортақлығын тастыйықлайды.

Келешектеги изертлеулердин бағдарлары:

-Изертленетуғын текстлер корпусын кеңейтиў;

-Салыстырмалы анализди тереңлетиў;

-Басқа тил жуплықларында да усындай изертлеулер

жүргизиў.

Әдебиятлар

1. Абдалиева Г.Р. Т.Каипбергенов асарларининг структур-семантик ва стилистик хусусиятлари. Филол.фан.д-ри...дисс.автореф. – Нукус: 2023. 16-б.

2. Абдалиева Г.Р. Структурно-семантические и стилистические особенности языка произведений Т.Каипбергенова. Филол.фан.д-ри...дисс. – Нукус: 2024. 214-б.

3. Абдиназимов Ш.Н. Лингвопоэтика. – Тошкент: «Yoshlar», 2020.

4. Виноградов В.В. Наука о языке художественной литературы и её задачи. – Москва: Изд-во АН ССР, 1958.

5. Шмелев Д.Н. Слово и образ. – Москва: «Наука», 1964.

РЕЗЮМЕ. Мақола замонавий тилшуносликнинг бир йўналиши бўлган бадий адабиёт тилининг хусусиятларини тасвирлашга бағишланган. Тадқиқот давомида инглиз ва қарақалпоқ ёзувчиларининг романларидаги бадий тасвирлаш усулларининг қўлланилиши таҳлил қилинган. Лингвопоэтиканинг тўрт асосий бўлимига асосланиб, ҳар бир муаллифнинг индивидуал стилистик хусусиятлари аниқланган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена описанию особенностей языка художественной литературы, являющегося одним из направлений современного языкознания. В ходе исследования анализируется использование художественных приемов в романах английских и каракалпакских писателей. На основе четырех основных разделов лингвопоэтики определены индивидуальные стилистические особенности каждого автора.

SUMMARY. The article is devoted to describing the features of literary language, which is one of the areas of modern linguistics. The study analyzes the use of artistic techniques in the novels of English and Karakalpak writers. Based on the four main sections of linguopoetics are identified the individual stylistic features of each author.

О СОЗДАНИИ ЕДИНОЙ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

И.О.Дильманов – кандидат филологических наук, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: халқаро лингвистика, термин, турк тиллари, ижтимоий-сиёсий терминология, тематик классификация, халқаро сиёсат.

Ключевые слова: мировая лингвистика, термин, тюркские языки, общественно-политическая терминология, тематическая классификация, международная политика.

Key words: world linguistics, term, Turkic languages, socio-political terminology, thematic classification, international politics.

Вступление. В мировой лингвистике в том числе туркологии соотношение терминологии и общественно-

политической лексики всегда было спорным [1:76]. Так как социально-политическая лексика настолько тесно